

De kunst van de democratie. Emancipatie 2.0: mediawijsheid en ecowijsheid

Henk Oosterling (Erasmus University Rotterdam/Rotterdam Vakmanstad)

Laten we na deze even imposante als verontrustende analyse van Saskia Sassen weer even neerdalen op aarde. Aan het eind van haar boek *Uitstoting* probeert zij ons, haar lezers, met de volgende opmerking enigszins gerust te stellen: 'Dit is ongetwijfeld een extreem standpunt' (260). Haar toevoeging 'maar dat is het enkel als het wordt bekeken vanaf die systeemgrens' roept de vraag op hoe we daarover heen kunnen kijken om vervolgens met die veranderde kijk op de dingen probleemgebieden opnieuw in kaart te brengen. Precies in die lacune probeert Saskia Sassen te voorzien met haar boek.

1 Een andere politiek-economische logica

De grote vraag is natuurlijk, wat betekent deze macro-economische, geopolitieke analyse voor ons, hier en nu? Aan wie is het impliciete appèl dat in deze wetenschappelijke analyse besloten ligt, gericht? Zijn dat de 'roofzuchtige formaties' waarover ze spreekt? Wat zijn dat? Sassen benadrukt dat het haar niet om individuen gaat, ook niet om bedrijven, 'zelfs niet over de machtigste regeringen'. In haar ecosystemische analyse draait alles om "'assemblages" van machtige actoren, markten, technologieën en overheden' (260). Anders dan een eeuw geleden zijn die echter moeilijk vast te pinnen. Er zit teveel technologie en jurisprudentie tussen al die schakels, ketens en netwerken. Kunnen we de tijd terugdraaien, zoals de Britten vanuit een retro-imperiale nostalgie menen te kunnen? Niet volgens Sassen. Aan het eind van haar boek merkt ze terecht op dat '... ongeacht het discours van de nationale overheden, te veel bedrijfs- economische actoren die periode niet meer terug willen' (252). Als zij vervolgens daar de consequentie uit trekt dat de logica die zij beschrijft 'zich niet makkelijk laten beïnvloeden door de bestaande bestuursmechanismen', dan lijkt het pleit beslecht. We kunnen er niets meer aan doen.

Maar de nadruk ligt natuurlijk op 'bestaande bestuursmechanismen'. Blijkbaar beoogt Sassen een verandering. Kwalitatief andere bestuursmechanismen moeten worden uitgevonden. Dat zegt iets over de kunst van de democratie. Zet ze daarmee vraagtekens bij de kwaliteit van onze huidige democratie? Dat zou iets te ver gaan. Maar dat de slagkracht van onze nationaal politieke cultuur, die - laten we wel zijn - uit de 19e eeuw stamt, tekortschiet, dat mag ook duidelijk zijn. De natiestaat zit klem tussen geopolitieke actoren aan de ene kant en de grootstedelijke regio's aan de andere kant.

Om onze wereldproblemen adequaat en efficiënt aan te pakken zal er in de participatiesamenleving waarin we nu leven, wel het een en ander moeten veranderen. Ons participatie denken is echter ook nog voor een deel 19e-eeuws: ook daar zitten nog resten van ons koloniale verleden in. Die zullen we er dus ook uit moeten zeven, voordat we echt aan een verandering kunnen beginnen. Toch is die verandering niet Sassens eerst punt. Zij doet nog een stap terug. Haar punt is dat we de problemen zelfs nog niet adequaat kunnen *adresseren*, omdat we geen zicht hebben op de logica die al deze actoren onderling verbindt. Er is weliswaar wetenschappelijke kennis te over - haar boek getuigt daarvan - maar onze kritische verbeelding schiet te kort.

2. Een integrale aanpak: voorbij het hokjesdenken

De kern van haar impliciete pleidooi is een *integrale aanpak over een lange periode*. In een wereld waarin - hoe indirect ook - alles met alles met elkaar verbonden is, haken immers ook alle problemen in elkaar. Toch bestaat ons bestuursapparaat nog steeds uit aparte departementen en

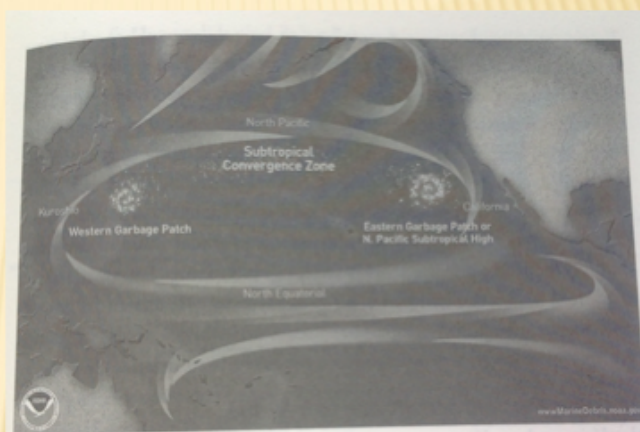
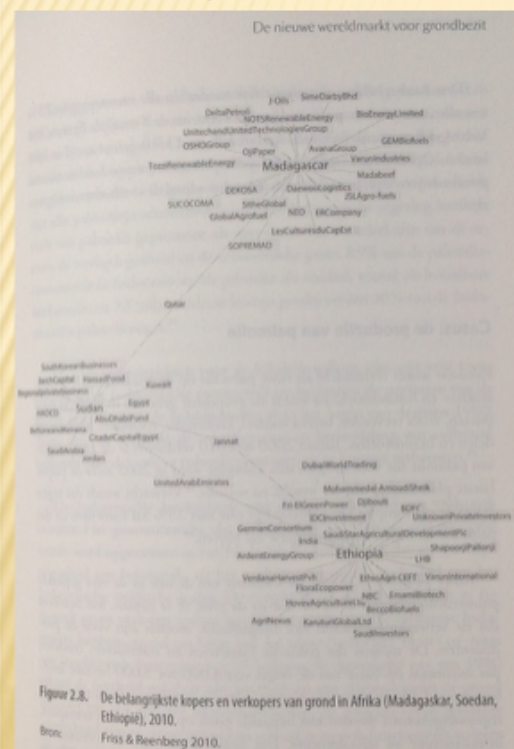
directies. Dat de schotten tussen de hokjes gesloopt moeten worden, dat zien we allemaal wel in. Net als in de wetenschap *interdisciplinariteit* en in de kunsten *intermedialiteit* haast vanzelfsprekende *modi operandi* zijn, zo zal er in de politiek, nadat de schotten tussen de hokjes geslecht zijn, anders moeten worden samengewerkt. Ik zou zeggen: probleemgericht en niet budgetgericht. (En waarom niet beginnen bij het ministerie dat van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap?)

Maar daarvoor moeten we een andere verbeelding aanspreken. En verbeelding, dat is het werkveld van kunstenaars. Beeldende kunsten en podiumkunsten - zeker de meer experimentele vormen - doen eigenlijk niets anders dan hun publiek een andere blik gunnen. Een andere kijk op de dingen. Ik kom daar later nog even op terug.

In mijn korte reactie op wat we zojuist hebben gehoord wil ik drie aspecten licht aanstippen en verbinden:

1) het netwerkperspectief vanwaaruit Sassen analyseert:

“My thesis is that we are seeing the making not so much of predatory elites but of predatory ‘formations,’ a mix of elites and systematic capacities with finance a key enabler, that push toward acute concentration.”(13)

Figuur 4.3. De gyre van de noordelijke Stille Oceaan (ook bekend als de Grote Pacifische Vuilnisbelt), 2010.

Bron: NOAA n.d.

“These gyres are central *nodes* in the vast *networks* of ocean currents ...”(190)

2) de onderliggende concepten en het discours

What do you mean, conceptual?

"I use the cases in the book as facts on the ground, as material instances that can help detect *conceptually* subterranean trends that cut across our geopolitical divisions."(8)

"This also means that empirical research and *conceptual* recoding must happen together - they need each other (...) Rather, it is that these destructive forces cut across our conceptual boundaries - the terms and categories we use to think about the economy, the polity, the diversity of nations-states and ideologies from communism to capitalism."(215)

"But they do so in ways that are invisible to our *conceptual* eye. In that sense, then, I describe them as conceptually subterranean."(215)

"The tools we have to interpret them are not up to date, so we fall into our *familiar categories*."(216)

3) de consequenties voor het begrip cultuur en de positie en rol van de kunsten.

3 Paradigma, discours en denkbeelden: van piramide naar netwerken

Wat Sassen voorstaat is een andere manier van kijken en analyseren. Een ander 'conceptueel oog', zoals zij het noemt. Als zij door een wetenschappelijke bril kijkt, ziet zij ongebreideld winstbejag en ecologische onverschilligheid. Die worden gelegitimeerd door een discours dat is ontstaan in de loop van de 19e eeuw.

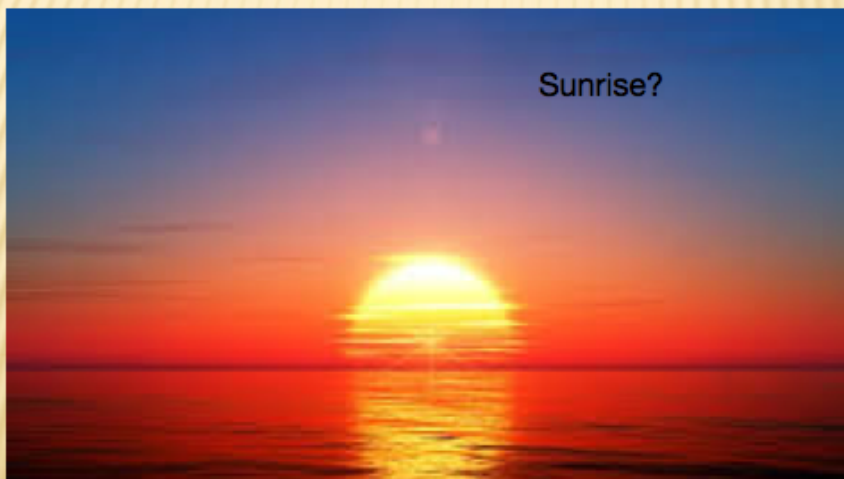
Sassen laat zien dat er door de exponentieel toenemende complexiteit van onze globale interacties en transacties, 'interpretatieproblemen' ontstaan, die we proberen op te lossen door 'op traditionele categorieën terug te vallen' (255). Albert Einstein stelde al vast dat problemen niet kunnen worden opgelost vanuit het denken dat deze problemen heeft opgeroepen. Er is een *paradigma wisseling* of een *discours omslag* nodig, die verder gaat dan out-of-the-box denken. Als we het over discours hebben, gaat het echter om meer dan een praatje pot. Een discours is een manier van denken en een manier van doen. Als we handelen doen we dat altijd vanuit al bestaande ideeën, concepten die in onze routines en gewoonten zijn verdisconteerd. Een discoursomslag beoogt dan ook meer dan een

andere manier van kijken. Het gaat ook om een andere manier van handelen. In een discours zijn denken en doen volledig met elkaar vervlochten: *walk the talk, put your money where your mouth is, practice what you preach*.

Ons reguliere kijksysteem - onze alledaagse blik op de wereld - wordt gevoed door concepten en krijgt samenhang door visuele metaforen. Laten we het even uitproberen: wat zien we hier, een zonsopgang of -ondergang?

What exactly structures our mental landscape?

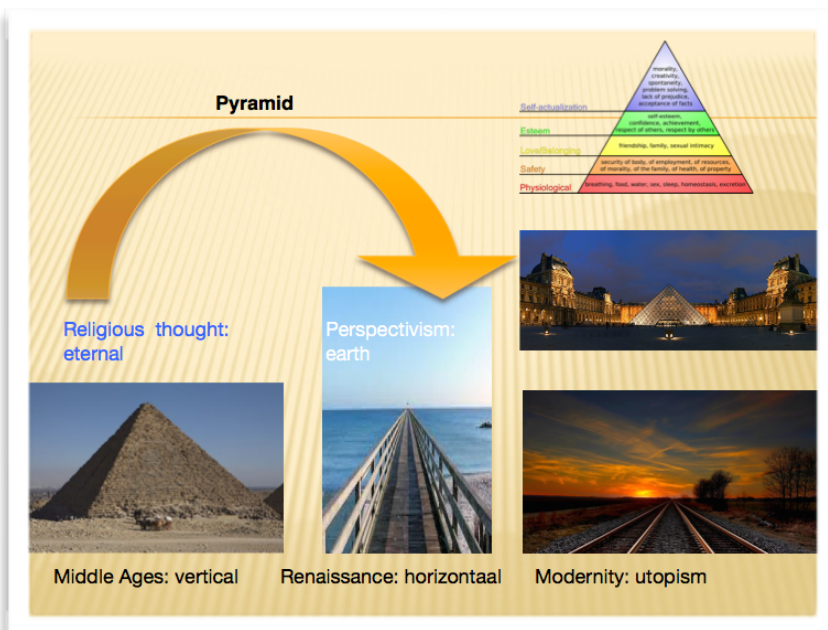
**Mental design
Paradigmatic metaphors**

Het mag duidelijk zijn: geen van beiden. Voor de wetenschap gaat het om een andere logica: wij draaien rond de zon. Wij staan al lang niet meer in het midden van het universum.

Op systemisch niveau - het analysevlak van Saskia Sassen - hebben we het dus over een andere logica. Mentale beelden fungeren als een bril. Het zijn een soort mentale paradigma's. Laat ik het als filosoof simpelweg 'denkbeelden' noemen. Eigenlijk zegt Sassen dat onze denkbeelden niet meer met de huidige wereld stroken: 'destructieve krachten snijden door onze huidige conceptuele grenzen' (254). Daarom vereist denken over en op de systeemgrens naast een andere blik ook een 'conceptuele hercodering'. Omdat we nu eenmaal in een beeldcultuur leven - *video ergo sum*, niet *cogito ergo sum* - laat ik met wat plaatjes zien wat een 'roofzuchtige formatie' zou kunnen zijn en waar die paradigma shift op van toepassing is.

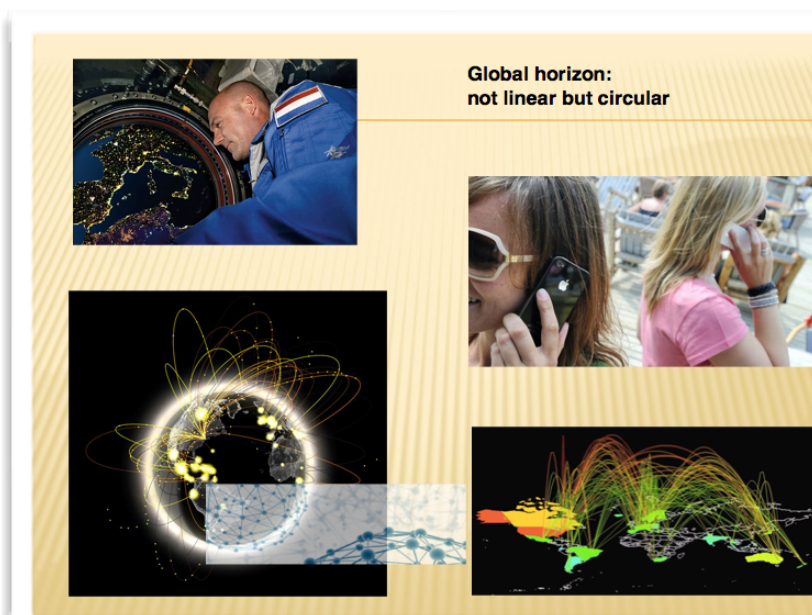
We denken in de 21e eeuw nog steeds in *pyramides*. Ooit zijn die met veel slavenarbeid opgetrokken om dode heersers voorgoed in op te bergen. Deze verticale vector heeft tot aan de

Renaissance ons denken georiënteerd. De soeverein stond bovenaan als directe incarnatie van de goden. In de Renaissance is deze piramide omgeschopt, waardoor er een horizontale vector ontstond. En daarmee een tijdsdimensie: alle perspectivische lijnen liepen naar een stip op de horizon. De laatste piramide is boven op het Louvre opgetrokken ter nagedachtenis van de laatste moderne farao.

Maar dit verticaal-horizontale denken past niet meer in een globale wereld. In een wereld waarin mensen een knooppunt in

netwerken zijn geworden, bestaat geen horizon meer. Anders gezegd: als we blijven doorlopen, komen we altijd bij onszelf uit. Dat noemen we zelfreflectie: terug (re) vouwen (flectie). Door de ruimtevaart en digitale technologie zijn we gaan beseffen dat alles via feedbackloops aan en in elkaar zit. De lineaire lijn van weleer is een cirkel geworden.

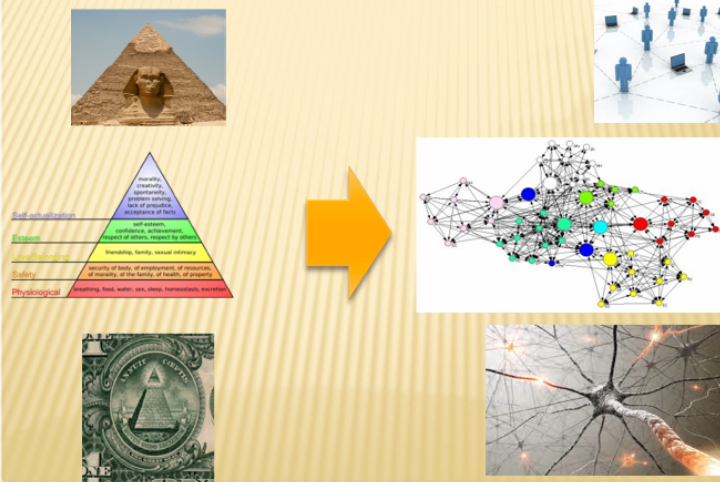
Binnen zo'n cirkel kan nog wel piramide bestaan, maar deze is dan - om in de metafoor te blijven - overwoekerd met lianen en luchtwortels die zich naar alle kanten met alles verbinden. De conceptuele uitdaging waar Sassen het over heeft, is om onze wereld, maar vooral ons denken en doen, in deze feedbackloopsystemen te recodificeren. De analysevelden die Sassen heeft gekozen, geven aan dat haar politieke inzet primair eco-sociaal is.

4 Participatiesamenleving: esthetisering van het dagelijkse leven en de beeldcultuur

We zijn allemaal knooppunten in netwerken geworden. Ieder uniek en authentiek, maar volledig ingebed en daarmee afhankelijk van het netwerk dat ons draagt. Dat kan een vangnet of een trampoline zijn.

Deze 'blikopener' heeft ook consequenties voor andere concepten die nog in het 19e eeuwse, piramidale discours wortelen, zoals bijvoorbeeld de tegenstelling tussen autonoom en instrumenteel.

Paradigm shift: from pyramids to networked 'assemblages'
Turning of discourses: from ego to eco

Maar daarvoor moeten we eerst een nog fundamenteelere vraag stellen: Waarom heeft de kunst het op dit moment zo moeilijk? Is dat aan de bezuinigingen te wijten of is er ook nog iets anders aan de hand? Ik zou willen beweren dat de kunst aan zijn eigen succes ten onder is gegaan. Bovendien is creativiteit door de technologie gedemocratiseerd. Ons dagelijkse leven is volledig geësthetiseerd. Fashion en design zijn oppermachtig.

We leven in een mediasamenleving waarin alles vertaald wordt in termen van de beeldcultuur op het format van

Twitter, Facebook en Instagram. Het esthetisch bewustzijn - dat wat anders is dan smaak - is immens verhoogd, juist door het feit dat iedereen tegenwoordig voor zichzelf een podium kan creëren. We zijn allemaal toneelspelers geworden, acteurs in ons eigen Gesamtkunstwerk. Wat vroeger toegepaste kunsten werden genoemd - design, mode, architectuur - zijn nu de culturele mediators bij uitstek. Zij vormen de core business van de creatieve industry. Kortom, kunst is overal toegepast en in die zin lijkt het alsof we de kunsten zoals we die kenden, niet meer nodig hebben.

Dat is echter een misvatting. In zijn boek *Together* (2012) spreekt Richard Sennett in een verwijzing naar Sassen over 'economisch kolonialisme'. Dat geldt dan voor de manier waarop uitgestoten worden opgezadeld met de lasten en niet met de lusten: eerst wordt een gemeenschap van haar welvaart ontdaan en dan wordt verwacht dat de gemeenschap die onvreemde welvaart op eigen kracht compenseert. Ik weet niet of dit voor onze aanpak van kunst en cultuur opgaat, maar het is een gedachte waard. Volstaat de huidige beeldcultuur om de creatieve spankracht van een samenleving zo aan te trekken dat deze een transitie naar een ander samenleving - toch de impliciete oproep van Sassen - kan inspireren? Ik denk het niet.

5 Vernetwerkte verbeelding: emancipatie 2.0

Daarom hebben we de creatieve verbeelding van de kunst in een nieuwe emancipatieronde - emancipatie 2.0 - naar een andere samenleving broodnodig. Maar daaraan moet wel een misschien pijnlijke, tweede observatie worden toegevoegd. Deze hangt samen met de toepasbaarheid of *instrumentaliteit* van de kunsten. Kunst wordt in toenemende mate bevraagd op haar instrumentele waarde. Alleen zo kan het spenderen van belastinggeld worden gelegitimeerd. Autonome kunstenaars voelen zich daardoor in hun onafhankelijkheid tekort gedaan. Maar in de discoursomslag naar een participatorische netwerksamenleving gaat ook de vermeende tegenstelling tussen autonoom en instrumenteel op de helling. Als we allemaal knooppunten in netwerken zijn, dan geldt dat ook voor de vermeend autonome kunstenaar. Die is hoogstens *relationeel autonoom*.

Realiseer je dat de opleiding 'autonoom' op kunstacademies over multimedia gaat. Laten we dus eerlijk zijn: in laatste instantie is iedere vorm van kunst - hoe autonoom ook ervaren door de

kunstenaar zelf - op een meta-niveau altijd instrumenteel. Iedere volstrekt autonome interventie triggert altijd wel ergens effecten die met allerlei andere ontwikkeling waar deze weer op inhaken achteraf de meest autonome geste inschalen in een groter proces. Autonomie is dus een kwestie van schaal en tijd.

In laatste instantie is ook autonome kunst zowel op een pragmatische niveau als op een meta-politiek niveau instrumenteel. Ieder kunstenaar is een knoop in een netwerk. Zonder die anderen - laten we beginnen bij het publiek, dat wil zeggen de bezoekersaantallen - is een kunstenaar niets.

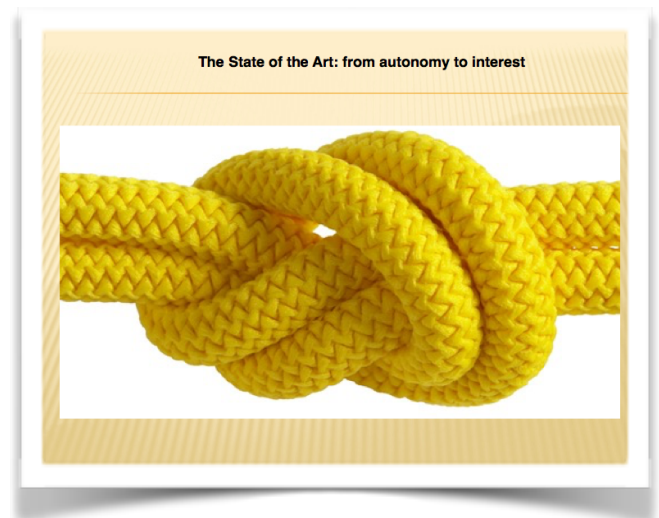
Creativiteit is misschien ook wel iets dat niet *in* mensen zit, maar *tussen* mensen of tussen een mens en zijn artistieke medium. Zonder viool rest je slecht je poot om op te spelen. In die wisselwerking tussen mens en medium gebeuren allerlei dingen: vaak onbewust en onkritisch zoals bij een smartphone (gooi 'm maar weg, dan snap je het) maar soms ook bewust en experimenteel wat tot ongeëvenaarde prestaties kan leiden, zoals in de kunst gebeurt.

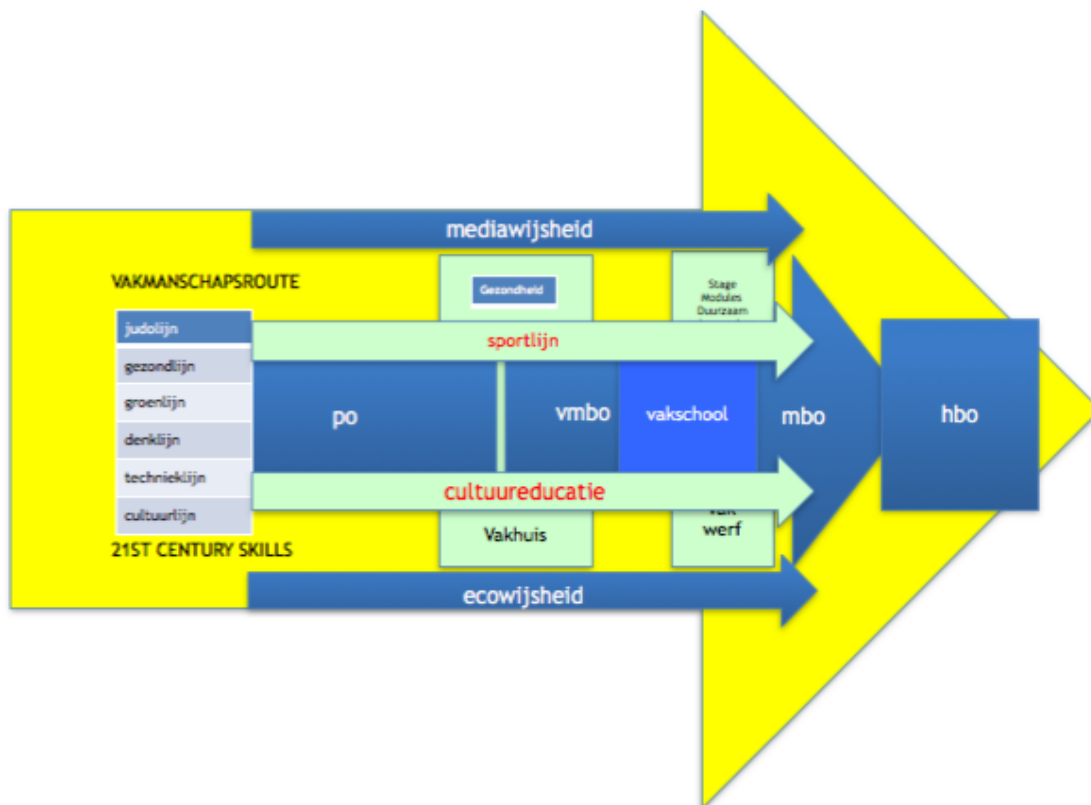
Maar nogmaals, hoe revolterend, subversief en autonoom een werk ook is, het zal óf verdwijnen en vergeten worden óf zich invoegen in een maatschappelijke context waardoor het in zijn doorwerkingen zijn waarde aan die instrumentele inzet gaat ontleunen. Damien Hirst weet als niemand anders hoe dat werkt. Als er sprake is van een intrinsieke waarde van de kunst, dan ligt deze vooral in die experimentele ruimte die het werk schept om anderen aan het denken te zetten en hen aanzet om over hun systeemgrenzen heen te denken. De toeschouwer wordt een beschouwer. En dat maakt het allemaal ook zo onmeetbaar en zo weinig evidence based.

6 Geen Bildung maar 21st Century Skills: mediawijsheid en ecowijsheid

Cultuur en kunst leveren de humus voor de door Sassen aangegeven discoursomslag. Evenmin als Sassen heb ik het dan over personen of gezelschappen, maar over een creatieve tegenhanger van die 'roofzuchtige formaties'. Of kunstformaties roofzuchtig zijn, weet ik niet. Als we Picasso mogen geloven, is dat geen slechte eigenschap voor een kunstenaar: goeie kunstenaars kopiëren, grote kunstenaars stelen. Maar ze zijn in ieder geval begerig en leergierig. Laten we het veld rond de kunstenaar waar ook de overheid zijn rol moet nemen, voor het gemak maar 'leergierige formaties' noemen.

Om die formaties steeds weer op te kunnen laden is een ding van het allergrootste belang: cultuur educatie. Die ontplooit zich in ketens die tot netwerken worden doorgeweven. In Rotterdam Vakmanstad waarin we een nieuw ecosociaal vakmanschap door de hele onderwijsketen heen uitrollen, begint dat in groep 1 van het basis onderwijs waarin leerlingen lessen in ecologie, judo/ aikido, koken, tuinieren, (eco)filosofie en culturele vakken van de Stichting Kunstzinnige Vorming Rotterdam (SKVR) krijgen en loopt het via (v)mbo -Vakhuis een Vakwerf- en hbo door tot de honorsklassen op de universiteit, waar ik met Jan Rotmans *Sustainability* seminars geef. Alleen door zo'n integrale continuïteit kunnen we nieuwe generaties voorbereiden op hun toekomst.

Maar daarbij gaat het volgens mij niet om Bildung, zoals hbo bestuurders dat zouden willen zien. Want hoe mooi het veld van associaties ook is, dat door zo'n begrip wordt ontsloten, het is - om in de termen van Sassens analyse te blijven denken - een 19e-eeuwse bril, waarmee naar 21e eeuwse problemen wordt gekeken. De beschavingskwaliteit die in Bildung besloten ligt, is dezelfde waarop ons kolonialisme heeft geparasiteerd: aan de top van de beschaving residerend, kijken we op andere volkeren neer en zijn we altijd bereid ze, tegen een prijsje weliswaar, op te stoten in de vaart der volkeren. Die prijs is afhankelijkheid. Nu niet meer in koloniale zin, maar in politiek-economische corporatieve zin.

Als we het over burgerschap hebben - en dan ook over varianten zoals cultureel burgerschap - dan zijn we meer gebaat bij wat de Verenigde Naties hebben verwoord als 21st Century Skills.

Daarin komen alle elementen terug waarop Sassen in haar impliciete appel doelt. Naast een leven lang leren - zo voorbeeldig door kunstenaars gepraktiseerd - ook twee soorten nieuwe geletterdheid of *literacy*: media wijsheid (*media literacy*) en ecowijsheid (*environmental awareness*).

Alle andere velden spreken voor zich. C4: *communication, creativity, critical thinking, collaboration*. Ziedaar wat Bildung in de 21e eeuw, in een netwerksamenleving, zou kunnen inhouden zonder de post-koloniale erfenis door te geven.

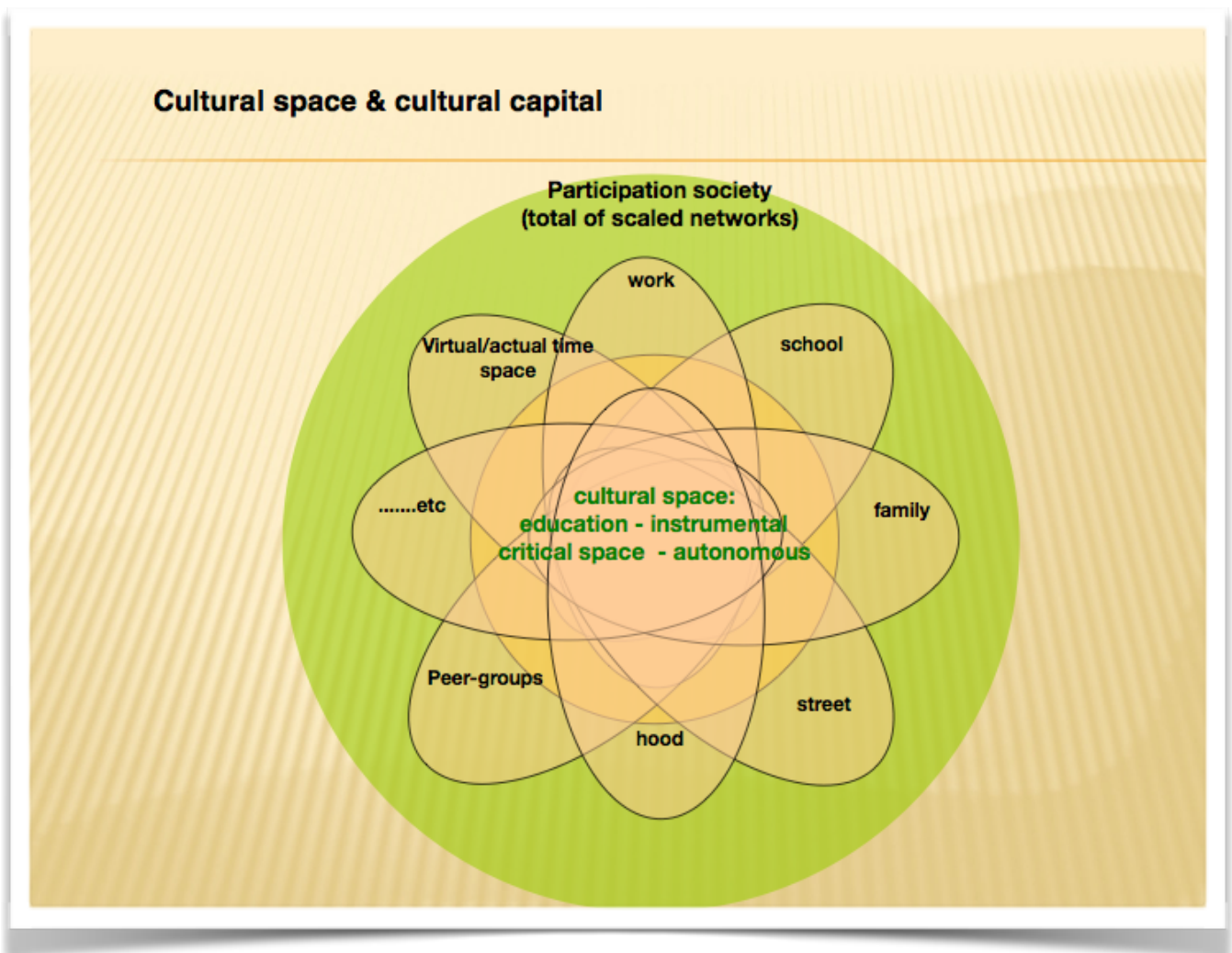

Mij lijkt voor een integrale ondersteuning het sluiten van talenketens een ‘must’. Die keten is overigens zo sterk als de zwakste schakel. Die mag niet op de kwetsbare plekken ontbreken waar - weliswaar in al zijn onvoorspelbaarheid - die verbeelding zich kan ontplooiën. Die experimenteerruimte hebben we nodig om anders te denken, anders te kijken en anders te handelen. Vandaar dat naaste cultuureducatie het culturele middenveld met zijn experimentele kunstpraktijken, zoals productiehuisen en wetenschappelijk onderzoek naar wat kunst vermag, niet mag ontbreken.

7 Kunst als openbare ruimte

Maar er is nog een tweede reden - naast de broodnodige aanvulling van de geformatteerde beeldcultuur - waarom kunstpraktijken zo belangrijk zijn. Sassen wijst in haar boek op de reductie van de publieke ruimte. We zien inderdaad een door surveillance ingegeven reductie van openbare ruimte. Kunst kan aan het inkrimpen van openbare ruimte - en daarmee het publieke debat - een tegenwicht bieden. Niet alleen door uit de zwarte dozen of witte kubussen naar buiten te treden maar door haar zelfbeeld netwerktheoretisch bij te stellen. Kunst is namelijk voor alles openbare ruimte. Dan heb ik het niet uitsluitend over een controversieel beeld in de openbare ruimte, zoals de Rotterdamse Kabouter Buttplug. Ik heb het dan ook niet over kunst van die openbare ruimte, die we door de invloed van andere culturen en de nadruk op urbane architectuur zijn gaan waarderen. Kunst is in de huidige samenleving voor alles kunst *als* openbare ruimte: kunst schept door zijn

kritische verbeelding nieuwe ruimte voor mensen om anders te denken en te kijken. Precies dat wat

we nodig hebben om de systeemgrens te overschrijden, waar Sassen over spreekt.

Kunst gaat over relationele autonomie die volgens mij de crux zou moeten zijn van cultureel burgerschap. Kunst verbindt culturen. Kunst gaat over relaties. Niet over de innerlijke wereld van de kunstenaar of de problemen in de wereld daarbuiten, maar om de vernetwerkte complexiteit van beide werelden. Kunst investeert op een andere manier in mensen. Het schept cultureel kapitaal.

8 Bij wijze van voorlopige conclusie

Staat Sassen alleen in haar eindconclusie? Dat lijkt me niet. De wetenschap sluit zich onverkort aan. Het WRR rapport *Cultuur herwaarderen* van 2015 stelt namelijk dat om 'kwaliteit, diversiteit en reikwijdte van het culturele aanbod in Nederland te waarborgen, ook voor de langere termijn, ... er wel een *perspectiefwisseling* noodzakelijk is'(47). Kunstenaars moeten niet voortdurend worden gevraagd wat ze voor maatschappij en economie kunnen betekenen, ze dienen te worden gefaciliteerd om nieuwe uitdagingen het hoofd te bieden. Ook de keynote speaker van het vorige Paradiso debat, een van onze topwetenschappers, Robbert Dijkgraaf, kwam tot dezelfde conclusie: 'Mijn boodschap voor de kunsten zou zijn ...: Omarm je publiek. Voer dat gesprek. Wees je bewust van je waarde. Maak je breed en sterk. Vrees niet om andere rollen te spelen.' Deze twee conclusies kunnen zonder problemen aan de analyse van Saskia Sassen worden verbonden.

Mij is gevraagd te reageren op de intrigerende analyse van Saskia Sassen. Het is dus niet aan mij om met allerlei suggesties te komen. Anders zou ik verwezen hebben naar het voorstel van de Duitse filosoof Peter Sloterdijk die in een herwaardering van fiscaal onderbouwde generositeit enkele jaren terug voorstelde om belasting als gift te zien. De belastingbetaler zou dan zijn belasting kunnen oormerken: gaat mijn geld naar wapens of naar cultuur? Niet simpel te realiseren, zeker niet onder de 'bestaande bestuursmechanismen', maar wel een overdenking waard. Ik zou ook gewezen hebben op het even hardnekkige als omstreden streven om een gegarandeerd basisinkomen voor iedere burger in te voeren. Daarbij zouden niet alleen de musici van een groot orkest gebaat zijn, maar ook veel gemarginaliseerde groepen. Het zou het woord 'inclusie' weer een reële inhoud geven. De angst dat mensen helemaal ophouden met werken is door veel experimenten - en nieuw onderzoek - weerlegd.

Omdat ik me hier niet over kan uitlaten, beperk ik me dus maar tot wat er in de eindconclusie van het WRR rapport wordt aangegeven: alle partijen moeten gaan schuiven. Niet alleen moeten kunstenaars ondernemender worden, hbo opleidingen zullen voorbij Bildung met deze 'entrepreneurial skills' ook een ander soort geletterdheid - mediawijs en ecowijs - moeten aanleren. Maar ook de politiek zal aan de bak moeten. Ze zal daadwerkelijk moeten ontschotten. En de ondernemers zullen een schoenmaat kleiner moeten aanpassen om een levensvatbare *footprint* te passen. Allemaal zaken die onder het huidige technologische regiem mogelijk zijn. Een ding is zeker - en Sassen wees er al op - de puissante zelfverrijking van de 1 tot 10% van hen die zeer veel vermogen, zal niet uit zichzelf overgaan in een empathische generositeit. Een subtiel samenspel van politiek, kunst en wetenschap kan nieuwe ruimte scheppen, niet alleen voor een andere verbeelding, maar ook voor een andere, duurzamer levensstijl en een levensvatbare toekomst.

Zie verder: www.vakmanstad.nl